

УДК 911.5

Кульбіда Л.С.

Історія землекористування на території Середнього Побужжя

Актуальність досліджень. Інтенсивне та різнобічне господарське освоєння природних ресурсів Середнього Побужжя призвело до формування нових, своєрідних антропогенних ландшафтів. У процесі заселення відбувається відкриття і дослідження території Подільського Побужжя, утворення господарського укладу, а також формування систем розселення. Постійний приріст населення вимагав збільшення кількості продуктів харчування, а це, в свою чергу, змушувало розорювати все більше цілинних і запущених старих орних земель, освоювати лісові масиви під сільськогосподарські угіддя, скорочувати строки «відпочинку» перелогів, які поступово зводяться до одного року.

Аналіз досліджень і публікацій. Історію землекористування, зокрема на

території Середньобузької височинної області досліджували ряд вчених: Городецький С.В. [3], Бибииков С.Н. [1, 2], Денисик Г.І. [4, 5, 6, 7, 12], Кичунов Н.И. [8], Молчановський Н. [9], Пассек Т.С. [10], Твертинов К. [13].

Мета. Дослідити історію становлення ландшафтів, що пройшли складний і тривалий час формування з давніх часів до сьогодення.

Виклад основного матеріалу. Важливе значення для території Середнього Побужжя має група історико-еволюційних чинників, які зумовили формування і еволюцію геосистем, які потім стали агроландшафтами. Аналіз розрізу в долині річки Соб, що у Гайсинському районі біля села Кунка дає можливість простежити особливості змін рослинності і ландшафтних комплексів досліджуваної території в голоцені. У відслоненні спостерігається 7 гумусованих горизонтів (похованих ґрунтів), розділених прошарками глини загальною потужністю в 7,4 метри [12]. В цілому по розрізу виявлені спорово-пилкові спектри лісостепоного і перехідного до лісового типів. Нижня частина розрізу утворилася в атлантичний час голоцену і тоді домінували лісостепові ділянки, а залісненість була близькою до 50%. Переважали сосново-широколистяні ліси та злаково-різнотравні лучні степи, а в долинах і балках була лісова рослинність з грецького горіху та в'язу.

Палінологічні дані свідчать про те, що протягом другої половини голоцену в Середньому Побужжі переважали лісостепові ландшафтні комплекси з коливанням залісненості від 40 до 80% і домінуванням то лісових (під час похолодань), то степових (при потеплінні та аридизації клімату) ландшафтів. В цей період спостерігається загальна тенденція посилення континентальності клімату та зниження лісистості. Різке скорочення залісненості наприкінці суббореалу та в субатлантичний час значною мірою було пов'язане з діяльністю людини, розвитком землеробства, про що свідчить наявність пилку культурних злаків (ячменю, жита тощо) в спорово-пилкових спектрах. Але загальна залісненість Середнього Побужжя була значно більшою, ніж тепер [11].

У VI–V тисячоліттях до н.е. племена, що населяли територію Середньобузької височинної області, вступили в останню фазу кам'яного віку – новий кам'яний вік (неоліт), який тривав до рубежу VI–III тис. до н.е. В цей час людина активно і ціленаправлено використовує ґрунтовий покрив. З цією епохою пов'язана поява нових форм господарства – скотарства і землеробства. Від середини 7 тис. до н.е. ця територія була заселена кочовими скіфськими племенами, частина яких осіла і займалася землеробством. Система землеробства була перелогова (через декілька років обробки однієї ділянки, після виснаження ґрунту переходили на іншу, щоб через 20–30 років повернутися на старе місце). Основною культурою була пшениця сіяли також ячмінь, жито, просо, городні культури. В цей час було приручено основні види тварин: бика, свиню, вівцю і козу, а на початку епохи міді – бронзи – коня. Примітивне землеробство стало основою формування в межах Правобережної України першої в Східній Європі неолітичної Буго-Дністровської землеробської культури (VII–IV тис. до н.е.). Землеробські племена цієї культури розорюють лучні ґрунти заплав, перетворюють їх в меотичні ниви, біля поселень розорані ділянки займають десятки гектарів. Мотичне землеробство того часу базувалось на використанні заплавних земель. В околицях поселень, розорювалися невеликі ділянки лук з родючими ґрунтами, які не викликали корінних змін в натуральних ландшафтних комплексах [5]. У зв'язку з частим переносом поселень, а також збагаченням розораних ділянок щорічними відкладами паводків, ділянки легко

відновлювалися в заплавні луки. В цю епоху сільськогосподарські ландшафти починають тільки зароджуватись, але ще не формуються як антропогенні ландшафтні комплекси. У 5-6 ст. до н.е. у східних слов'ян, які жили в той час в Середньому Побужжі – переліг почав витіснятися двопіллям, що сприяло розширенню площі оброблюваної землі. Основні культури були такими як і в скіфів, але почалося вирощування коноплі, гороху, гречки.

В процесі розвитку трипільської культури IV–III тис. до н.е. зміцнюються виробничі форми господарства за рахунок зменшення полювання і зростання значення землеробства і скотарства. Поступово землеробство стає основним заняттям племен трипільської культури.

Аналізуючи рівень та характер господарства трипільських племен. С.Н. Бибіков [1, 2] висловив думку, що поряд з мотичним, в межах досліджуваної території мало розвиватися і орне землеробство. Землю трипільці могли неглибоко зорювати за допомогою дерев'яного рала. На думку окремих археологів, зокрема, (Т.С. Пассека) [10], трипільцям була відома перелогова система, а при обробці полів використовувалася тяглова сила парної упряжки великої рогатої худоби – биків.

Трипільці освоювали надзаплавні тераси, а також схили долин річок і плато південної, західної і південно-західної експозицій, які мали найкращі мікрокліматичні умови для розвитку землеробства. Площі розораних просторів [6] досягли 2-3 тис. га. В тих місцях, де не вистачало землі, або ґрунти виснажувались, освоювали лісові масиви шляхом підсіки або випалювання. В околицях трипільських поселень (Т.С. Пасек) [10] підрахував, що на територіях, де проживало не менше 500 чоловік, в умовах екстенсивного землеробства розорювались площі в декілька сотень гектарів. Крім лучних, інтенсивно освоюються чорноземні і сірі опідзолені ґрунти. З розвитком скотарства біля поселень виникали перші пасовищні ландшафти. Це були урочища з сильно вибитим лучно-степовим травостоєм і деревно-чагарникові пустища. Крім лучних, інтенсивно освоюються чорноземні і сірі опідзолені ґрунти. Починає розвиватися антропогенна ерозія, з'являються яри. Цьому сприяв розвиток техніки землеробства: в неоліті мотику поступово замінює рало. А пізніше і соха, використовується тяглова сила – бик.

Більше тисячі років тому [7] в Середньобузькій височинній області вже вирощували яблуні, груші, сливи і вишні. Це були поодинокі дерева біля жител або невеличкі садки. Справжні сади з'являлись значно пізніше (II-V століття), помітно збільшилась і кількість сортів особливо яблунь і груш.

Скіфські племена розвивали землеробство продумано. Вони обходили регіони, де було можливе винищення врожаю посушливими суховіями, а якщо врахувати, що скіфи вирощували не тільки ярові, але й озимі, то зрозуміле їх небажання освоювати регіони, де озимі могли вимерзти.

Застосування заліза для виготовлення знарядь праці знайшло свій вияв у нових методах обробки ґрунту. Набуває поширення техніка орного землеробства із застосуванням залізного рала, що дало можливість розчищати лісові простори, значно інтенсивніше розорювати сірі лісові ґрунти, збільшити площі ріллі. Виходячи з описів Геродота [6] південні райони Середнього Побужжя були заселені «скіфами-орачами» і характеризувалися як типово землеробські. Замість цілинних степів тут постійно розширювались площі різновікових степів. Навіть у складних умовах гунських і аварських руйнацій (V-VII ст. н.е.) землеробство на

цій території розвивалося. Серед сільськогосподарських культур значне місце належало пшениці та просу.

У залежності від природних умов, особливо ґрунтового покриття, розвиваються різні системи землеробства. У північних лісових районах Середнього Побужжя – підсічно-вогнева, в центральних, типово лісостепових – перелогова, в південних перед степових – переважали залежі.

Ріст населення і зростання потреб у продуктах вимагали розорювання значних площ цілих земель, скорочення строків залежів. Залеж поступово переходить у переліг, з коротшим строком «відпочинку», який зменшується до одного року і називається пар. У північних районах Вінницької області теж не засаджували лісом освоєні ділянки, а залишали їх тільки на рік під пар. Таким чином, спочатку формується двопільна, а потім трипільна парова система з чергуванням: пар, озимі, ярові. Перехід від перелогової і підсічної систем до парової був значним прогресом у землеробстві, але призвів до значного погіршення стану ґрунтового покриття.[6] Основою економіки було сільське господарство і в часи Київської Русі (IX-XIIIст.).

В цей час продовжується інтенсивне розорювання земель, переважно за рахунок лісів. У Придністров'ї «кожний землянин, що отримав від князя пустир, повинен був очистити його від лісу і пнів, зробити придатним для землеробства і заселення» [9]. Для землеробства було характерним широке розповсюдження різних систем: вогневої і підсічної, перелогової і залежної, парової з двох – і трьохпільними сівозмінами, а також різноманітне їх сполучення в усіх природних регіонах. Уже в 11-12 ст. двопільна система стала основною в південній частині Вінниччини, в центральних районах широко використовувалась трьохпільна система, застосування якої в степах було неможливим через суху весну і жарке літо, що несприятливо для росту озимих.

Характерною особливістю давньоруського поля була смугастість. Розміщення та розміри смуг залежали від місцевих умов. При розорюванні в XI-XII ст. широко використовували важке удосконалене рало, яке поступово переобладнали в давньоруський плуг. Коли оранку було закінчено вздовж схилів між смугами з'являлась глибока борозна, в яку стікала вода і розвивалась лінійна ерозія. Через це формувались антропогенні яри і еродовані схили зі змитими ґрунтами.

В подальшому їх переводили в категорію пасовищ, або вони поступово заростали лісом.

В період розквіту Київської Русі було добре розвинуте садівництво в Середньому Побужжі, але в період нашествия орд воно прийшло в повний занепад. Тікаючи з рабства, люди поселялися в лісах, де продовжували вирощувати плодові дерева, і мабуть, це одна із причин сьогоденного багатства подільських лісів на груші, яблуні і черешні.

У IX-XIIст. на Поділлі вирощували більшість відомих на сьогоднішній час культур і майже всі види домашніх тварин. Навіть за часів татаро-монгольського нашествия землеробство на території Середньобузької височинної області не було знищено. На південь від основних шляхів руху ординських військ воно продовжувало розвиватись. Саме ці території татаро-монголи розглядали як постачальників хліба і худоби для війська, а тому не були зацікавлені в повному знищенні сільськогосподарського виробництва, навіть «оберігали» його. Проте значні розорені території були покинуті, поступово перетворювались в пустища,

біля сіл – в пустирі, під якими ґрунти частково відновлювались.

Після татаро-монгольського нашествия, особливо в XVI-XVIII ст., можливість вільного заселення Поділля сприяє розвитку землеробства. Постійний приріст населення вимагав збільшення кількості продуктів харчування, а це, в свою чергу, змушувало розорювати все більше цілинних і запущених старих орних земель, освоювати лісові масиви під сільськогосподарські угіддя, скорочувати строки «відпочинку» перелогів, які поступово зводяться до одного року під назвою – пар. В північних лісових районах теж більше не заліснювали освоєні ділянки, а залишали їх лише на рік під пар. Двохпільна, а потім і трьохпільна система з чергуванням пар, озимі, ярові панували у XVIII-XIX ст. повсюдно. Ці системи землеробства вимагали і відповідних знарядь праці. В північних лісових районах, де ще частково збереглася підсічно-вогнева система, поряд з плугом широко застосовували безвідвальне рало; в лісостепових – повсюдно залізний плуг, частково дерев'яне рало з залізним наральником і череслом; в степових районах «малоросійський» плуг, або «сабан» (орав глибоко і добре перевертав скибу ґрунту). Німці-колоністи використовували найбільш вдалі на той час і для природних умов так звані буккери (поєднували неглибоку оранку і посів) [5].

В XV-XVIII ст. помітно зростає площа розорюваних земель з метою збільшення товарної продукції, в основному під посіви жита, пшениці і ячменю. В XV-XVII ст. розорюються переважно заплави і надзаплавні тераси. Розораність Середнього Побужжя досягла 25%. Зростає площа пасовищ і сіножатей, тому, що Середнє Побужжя стає районом розвиненого скотарства. У XVIII ст. розширення площ орних земель пов'язане з вирощуванням технічних культур – тютюну, коноплі, винограду (на півдні області).

З XVIII ст. широкий розвиток в Середньому Побужжі отримало садівництво; «Про те, що садівництво в Подільській губернії ведеться здавна ...свідчить надзвичайна різноманітність чисто місцевих сортів, виникнення яких вимагає тривалої культури протягом багатьох років» [8]. Уже наприкінці XVIII – початку XIX ст. на Поділлі існувало, досить багато різних садів в яких було акліматизовано 500 сортів груш і яблук. Тут здавали в оренду сади кримським татарам, грекам, вірменам, туркам. Продукцію садів і саджанців (до десяти тисяч шт. щорічно) вивозили у Полтавську, Воронежську, Тверську, Петербурзьку та інші губернії, Ставропольський, Батумський округи, Привіслянський край, Турцію. Наприкінці XIX ст. садами в Подільській губернії було зайнято 26125, а 1913 році – 4000 десятин (43600 га.), що складало один відсоток її території [13]. Сади створювали на цілинних землях (схилах долин річок, в балках), інколи на зораних угіддях. У Придністров'ї частина з них зрошувалась. У цей час крім розповсюджених яблунь, груш, слив і вишні, в культуру вводять грецький горіх, шовковицю, айву, персики, поширюються різні сорти винограду [4]. В час практично відходить перелогова система землеробства.

Значно розширились площі розорюваних земель у період розвитку капіталістичних відносин. Уже на початку XIX ст. майже 62% території Середнього Побужжя було зайнято сільськогосподарськими угіддями. В деяких районах розораність сягала 71%. Розширення площ йшло за рахунок подальшої вирубки лісів, особливо навколо міст, залізниць, гірничих розробок. Навіть у таких розораних регіонах, як Поділля, вирубки біля міст не відновлюються, а «землю цю перетворюють в орні поля». Повсюдно розширюються площі під нові

технічні культури – цукрові буряки, картоплю, льон, тютюн, соняшник. У XIX – початку XX ст. розорюють все більше вододіли на схили. Низька агротехніка і суцільне розорювання призводить до деградації ґрунтів та розвитку несприятливих процесів. Значна площа розорених земель стає непридатною для вирощування сільськогосподарських культур. У багатьох селах нараховувалось від 10 до 73 десятин непридатної ріллі, а загальна її площа складала 100 тис. десятин (109 тис. га). Наприкінці XIX ст. спостерігалась засуха, яка також охопила Середнє Побужжя, що ще більше ускладнило ситуацію. Тому проведені експедицією В. Докучаєва комплексні дослідження ґрунтів, а також розвитку несприятливих процесів у них та їх оптимізації стали логічним завершенням господарського освоєння ґрунтового покриття [6].

У 1899 р. вийшла у світ книга управителя маєтками Подільської і Бессарабської губерній і І. Овсинського «Нова система землеробства». В цій книзі він стверджував, що глибока оранка знищує в ґрунтах канали, якими проходить вода і повітря, перетворює їх в однорідну порошоквидну масу.

Обробляти землю необхідно лише на 2 дюйми (5 см.) Аргументи І. Овсинського були переконливими, це була дійсно нова без відвальна система землеробства. Після століпінської реформи було завершено розорювання цілинних земель в південних районах Вінниччини.

В посівах значно зростають площі нових технічних культур: картоплі, льону і хмелю на півночі області, цукрових буряків і картоплі в центральній частині, соняшників і тютюну в південних районах. Наприкінці XIX-XX ст. розпочинаються меліоративні роботи (осушення) в північній частині Середнього Побужжя та окремих центральних районах. В структурі сільськогосподарських ландшафтів формуються перші ландшафтно-інженерні системи.

Суцільні розорювання і низька агротехніка призводить до помітної деградації ґрунтів, повсюдного розвитку ерозійних процесів, а в південних районах пилових бур. В багатьох селах Середньобузької височинної області занедбані сільськогосподарські землі займали площі від 10 до 73 десятин. Загальна їх площа в губернії складала 100 тис. десятин (109 тис. га.) [3]. Якщо враховувати при цьому засуху, яка охопила південні лісостепові райони України наприкінці XIX ст., то знамениті експедиції В.В. Докучаєва, класичні праці його та членів експедиції були закономірним підсумком та відображенням дії в сільському господарстві двох чинників: натурального (в першу чергу кліматичного) та антропогенного (переважно розорювання).

Практично по всій території колишнього СРСР з двадцятих років повсюдно почали вводити травопільну систему землеробства, розроблену В.Р. Вільямсом. Її основа – травопільна сівозміна з обов'язковим посівом багаторічних трав, широкою (до 20-30 см.) осінньою оранкою. В умовах достатнього зволоження – ця система землеробства давала хоч і не очікувані, але позитивні результати. Щоб забезпечити необхідною кількістю сільськогосподарської продукції в сприятливих для сільськогосподарського виробництва регіонах України, зокрема, Вінниччини пішли двома невдалими шляхами: застосування мінеральних добрив і отрутохімікатів і подальше розширення площ орних земель. На території Середнього Побужжя це робилося за рахунок розорювання «непродуктивних» земель старих садів, пасовищ, крутих схилів, заплав і навіть придорожніх смуг. В структурі сільськогосподарських ландшафтів помітно збільшились (до 14 відсотків) площі сільськогосподарських ландшафтно-

інженерних систем. Водночас з розорюваннями була майже повністю знищена натуральна кормова база тваринництва – пасовища і сінокоси. Але єдиним позитивним моментом цього часу був розвиток садівництва та виноградарства на непридатних для розорювання або сильно еродованих та терасованих схилах. Після знищення садів у роки війни у 60 – х роках ХХ століття почалось відродження садівництва. Сьогодні сади – невід’ємна ознака сільськогосподарських ландшафтів Вінниччини. Окремі з них займають площі від 60 – 80 до 2000 і більше гектарів [4].

Висновки. Історико-еволюційна характеристика землекористування Середнього Побужжя свідчить що, сільськогосподарські ландшафти пройшли складний і тривалий час формування і домінуюча роль у їх виникненні, становленні структурної організації належить антропогенним чинникам, які суттєво змінювались протягом багатьох століть.

1. Бибилов С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре // Материалы и исследования по археологии СССР. - М.: АН СССР, 1953. - 410с.
2. Бибилов С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого триполья. Опыт изучения первобытной экономики // Сов. археология. - 1965. - №1. - С48-62.
3. Городецкий С.В. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця: Б. В., 1929. – 114 с.
4. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 283с.
5. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. –Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
6. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля. – Вінниця: ЕкоБізнес Центр, 1998. – 184 с.
7. Денисик Г.І. Вінниччина – край зелених дібров і золотих нив. – Вінниця, 1995. – 80 с.
8. Кичунов Н.И. Плодоводство в Подольской губернии. – СПб., 1901. – 97 с.
9. Молчановский Н. Очерки известных о Подольской земле до 1434 г. (преимущественно по летописям). – К.: Университетские известия, 1883 – 1885. – 338 с.
10. Пассек Т.С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.: АН СССР, 1961. - №84. – 203 с.
11. Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене // Сб. ИНКВА. – М.: Наука, 1982. - с. 174-176.
12. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
13. Тверитинов К. Военно-статистическое описание Подольской губернии. – СПб., 1849. – ч. 2. – 166 с.

The increasing of population and the increasing of needs, concerning for products demanded a great number of ploughing the great areas of the wholesome grounds. The intensive ploughing of grounds was realized at the expence of forests. Agricultural landscapes have come through the complicated and tensiv time of forming and the dominating role in their appearance belongs to the antropogen factors which had been changed significantly during the centuries.